

EIDERSTEDT

Et stagnerende marskområde

Geografisk Tidsskrift, Bind 60 (1961)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/gto/gto_0060-PDF/gto_0060_69486.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=69486>

pdf genereret den : 22/5-2008

EIDERSTEDT

Et stagnerende marskområde

Af Margot Jespersen

Abstract

The morphology, the historical development of land-reclamation, building of dikes and the types of settlements are outlined. The salt-marsh peninsula Eiderstedt has always had a large export of agricultural products. The development to a dominating production of beef-cattle and the social effects of this monoculture are described. Due to a stagnant agricultural system the refugees after the second World-war have had practically only a temporary character.

Langs den slesvigske vestkyst mellem den dansk-tyske grænse og Eideren ligger marsk-geestlandskabet Nordfriesland, der omfatter 3 amter fra nord til syd: Sydtønder, Husum og den 339 km² store halvø Eiderstedt.

Bortset fra de ved Tating og Garding (pl. 1 T og G) beliggende, meget lave og smalle øst-vestgående sandrygge, der muligvis er gamle strandvolde, og et lavt klitområde i vest omkring St. Peter-Ording (pl. 1 P) består den eiderstedske halvø af marsk. Denne marsk er gennemgående ret svær, det vil sige overvejende fintkornet, leret. Kun i de yngre kog og forlandsarealer langs halvøens nordkyst og i Tümmelauer bugt består jordbunden af lettere, mere sandet, lagdelt marsk, således som den ofte forekommer i strandengen.

Eiderstedt bestod oprindeligt af en række mere eller mindre spredtliggende øer, der havde halligkarakter, d. v. s. var uden digebeskyttelse. Den østlige del af halvøen omtrent mellem det nuværende Tønning og Witzwort udgjordes af et højtliggende vadeområde. En bredere sandtange dannedes nord herfor mellem Witzwort og Simonsberg. De betydeligste af halligområderne var Eiderstedt mod øst nærmest ved Eidermundingen, Everschop omkring sandryggen ved Garding og endelig Utholmene mod vest (fig. 1).

Oprindeligt har menneskene boet på sandryggene, der trods deres

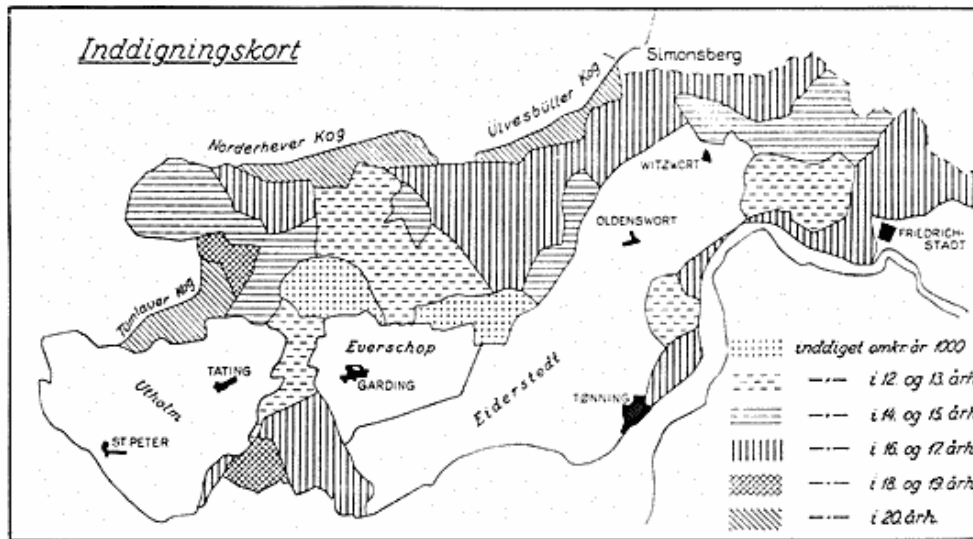

Fig. 1. Inddigningskort over Eiderstedt.

Fig. 1. Eindeichungskarte über Eiderstedt.

ringe højde, ca. 4 meter o. N.N., har ydet beskyttelse mod havet; men snart rykkede bebyggelsen på grund af verftbygningen ud i selve marsken. Dette skyldes indvandringen af et nyt folk i det sydvestlige Jylland, nemlig friserne. I den første tid, i perioden mellem 7.—8. årh., kommer de til området som handelsmænd, først senere, i det 9. årh., følger den egentlige frisiske bosættelse. Der er stor sandsynlighed for, at de frisiske indvandrere i geestområderne har truffet den oprindelige, fåtallige befolkning, som de har blandet sig med. Derimod har friserne været de første folk, der tog marskområderne i besiddelse. Deres kendskab til verft- og senere digebygning gjorde det muligt for dem at udnytte marsken effektivt, selv om ikke alle områder kunne udnyttes lige godt. I verftperioden har der kun været mulighed for græsbrug, og man var derfor henvist til at slå sig ned på de højeste dele af marsken. De områder, der kunne komme på tale, var den egentlige strandengsmarsk, forlandsmarsk, der jo i hvert fald kan opbygges til ca. 1 meter over middelhøjvandslinien. Det relativ høje niveau betød, at denne del af marsken sjældent oversvømmedes om sommeren og kun få gange om vinteren, således at kun de egentlige stormfloder på ca. 2 meter over middelhøjvande har været farlige for kreaturer og folk. Der har derfor ikke været lange afbrydelser af græsningsperioden. Dertil kommer endvidere den store betydning af, at netop strandengsmarskens vigtigste græs - annelsgræs - er frisk grønt det meste af året og meget spiringsdygtigt i milde vintre. Verftbebyggelse har således haft en vid ud-

Fig. 2. Hauberg på Eiderstedt. Rothelaw, 1 km n. f. Kating. Nu på Frilandsmuseet i København.

Fig. 2. Jetzt im Freilandsmuseum, Kopenhagen.

bredelse i kystmarsken, og det må i denne forbindelse bemærkes, at verftmarsken endnu i dag er den tættest beboede.

Hvornår digebygningen sætter ind kan ikke siges med sikkerhed; men allerede i tiden 1000—1200 er der dannet en del kog omkring sandryggene og i området vest for Friederichstadt (fig. 1). Disse kogsområder har dog næppe alle været lige digemodne. På de topografiske kortblade i 1:100 000 fremgår det tydeligt, at kogen mellem Tating og Garding ligger lavt og er dårligt drænet. Selve navnet Wattkoog siger måske også lidt herom.

Middelalderens store stormfloder, især »Den store Manddrenkelse« i 1362 og senere oktoberstormfloden 1634 anrettede store ødelæggelser langs hele den nordfrisiske kyst. I forhold til ødelæggelserne i Nordstrand-Pellworm området blev Eiderstedt ikke særlig voldsomt ramt, og digebygningen gik derfor støt frem, således at Eiderstedt ved overgangen til det 18. årh. havde omtrent samme udseende som i dag (fig. 1). Landvindingen fortsætter dog stadig. De nyeste kogsområder, inddiget i det 20. årh., er Ülvesbüller Koog (1934—35), Norderhever Koog (1935—37) og Tümmlauer Koog 1933—35) (tidligere Hermann Göring Koog).

Bortset fra badestederne St. Peter-Ording i det vestlige klitområde og havnebyen Tönning er største delen af den bymæssige bebyggelse knyttet til sandryggene ved Garding og Tating, hvor også den

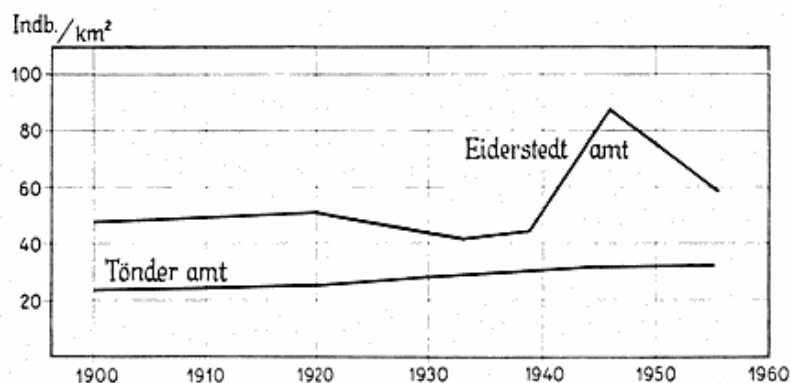

Fig. 3. Befolkningsudviklingen — indb./km² — på Eiderstedt og i Tønder amt fra 1900—1956.

Fig. 3. Bevilkerungsentwicklung — Einw./km² — in den Ämtern Eiderstedt und Tøndern 1900—1956.

øst-vestførende hovedvej går. Til sandryggen knytter sig en bebyggelse, der kan kaldes en geestrandbebyggelse, men som dog ikke har den indflydelse på det tilstødende kogsområde, som er så typisk for den øvrige geestrandbebyggelse i Nordfriesland, nemlig at kogen er helt uden bebyggelse, idet ejerne udelukkende er bosat på geestranden (pl. 1).

En blanding af verft- og digeliniebebyggelse ses mange steder på halvøen, dog særlig tydeligt i Witzwort-Oldenswort. I de nyeste kog, f. eks. Tünmlauer Koog, ses den karakteristiske bebyggelse af regelmæssigt spredte gårde langs den i forvejen planlagte vej, et træk, der genfindes i alle nye kog. Det øvrige Eiderstedt er karakteriseret ved en spredt verftbebyggelse med mange storgårde af Haubergtypen (fig. 2).

Med navnet Eiderstedt forbinder mange et frodigt græsland, men dette græsbrug var tidligere ikke nær så udbredt som i dag, f. eks. tyder navnet på kogen mellem Garding og Vollerwick, »Kornkoog« fra ca. 1600, herpå. Eiderstedt er ikke et område, der på grund af vanskelige dræningsmuligheder udelukkende egner sig som græsningsland. Det store tidevandsudsving og de markante løb, der omgiver halvøen, Heverstrømmen langs nordkysten og Ejderen mod syd, skaber det for dræningen gennem sluserne så effektive lavvande.

Den tungere marskjord og de lavtliggende indre kog skulle således ikke være nogen væsentlig hindring for et mere alsidigt landbrug. Hertil kommer så yderligere, at den lettere jord i de nye kog vil være velegnet til blandet landbrug.

Omkring år 1500 gik handelen som følge af Amerikas opdagelse fra Østersøen til Nordsøen. Behovet for agrarprodukter var i stigning, især i England og Holland. Dette fik en stor betydning for

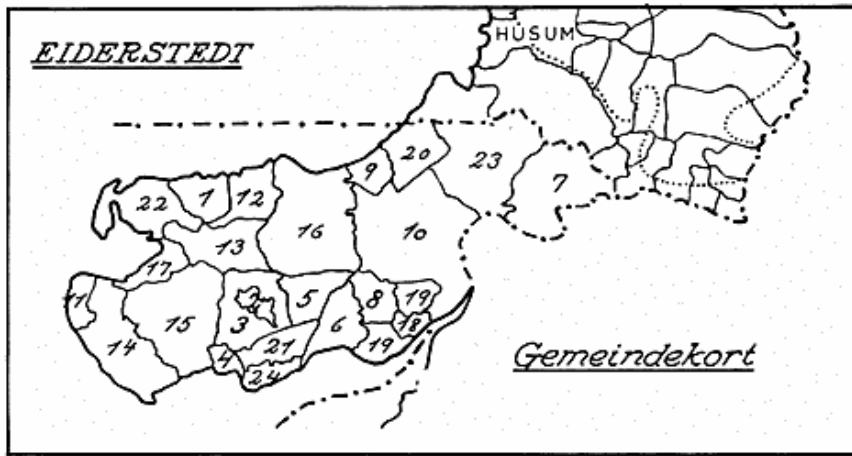

Fig. 4. Gemeindekort for Eiderstedt. Den punkterede linie angiver geestranden.
 Fig. 4. Gemeindekarte über Eiderstedt. Die punktierte Linie kennzeichnet den Geestrand.

Gemeindeliste, jvnf. fig. 4.

1. Augustenkoog	9. Norderfriedrichskoog	17. Tümmlauer Koog
2. Garding	10. Oldenswort	18. Tönning
3. Kspl. Garding	11. Ording	19. Kspl. Tönning
4. Grothusenkoog	12. Osterhever	20. Ülvesbüll
5. Katharinenheerd	13. Poppenbüll	21. Welt
6. Kating	14. St. Peter	22. Westerhever
7. Koldenbützel	15. Tating	23. Witzwort
8. Kotzenbüll	16. Tetenbüll	24. Vollerwiek

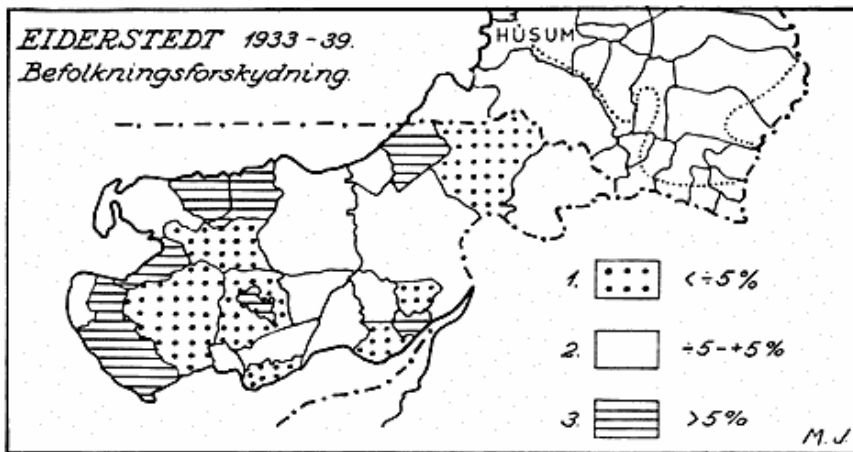

Fig. 5. Befolkningsforskydning på Eiderstedt i perioden 1933—39. 1. Tilbagegang. $< -5\%$ forskydning. 2. Stillstand. $+5 - +5\%$ forskydning. 3. Fremgang. $> 5\%$ forskydning.

Fig. 5. Bevölkerungsveränderung 1933—1939. 1. Abnahme.
 2. Stillstand. 3. Zunahme.

Eiderstedt, hvor der skete en omlægning af verfttidens græsbrug til blandet landbrug. Endnu i det 17. og 18. årh. var landbruget alsidigt. Største delen af landet var opdyrket, og selv de permanente græs-

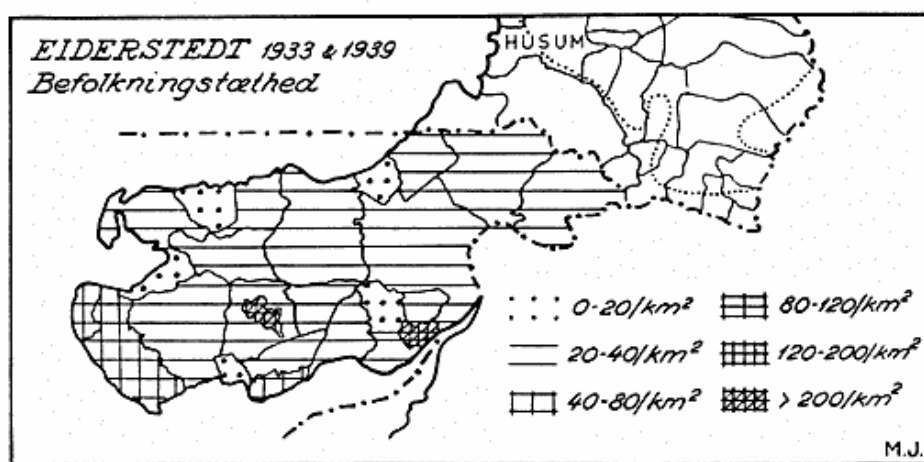

Fig. 6. Befolkningsstæthed på Eiderstedt i 1933 og 1939.
 Fig. 6. Bevölkerungsdichte auf Eiderstedt 1933 und 1939.

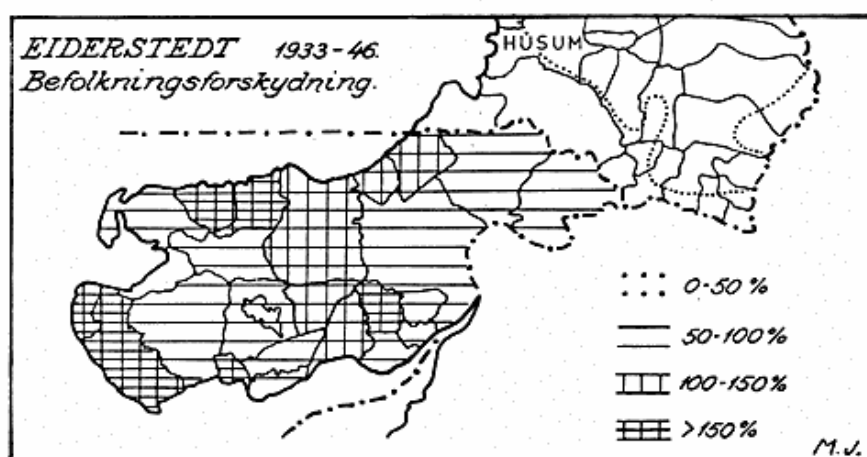

Fig. 7. Befolkningsforskydning på Eiderstedt i perioden 1933—46.
 Fig. 7. Bevölkerungsveränderung auf Eiderstedt 1933—46.

arealer blev hovedsagelig udnyttet til malkekvæg, således at Eiderstedt en overgang var en vigtig eksportør af korn, smør, ost samt kvæg. De økonomisk gode konjunkturer skabte mulighed for udvikelse af storbrugene og bygning af de store gårde, Haubergene. Højkonjunkturen kommer også til udtryk i en forstærket digebygning i 15—1600 tallet (fig. 1).

Omkring midten af det 18. årh. er Eiderstedt i en nedgangsperiode på grund af ændrede afsætningsmuligheder, hvilket forårsager en omlægning af landbruget til mere ren kvægproduktion. Nedgangen viser sig også på inddigningskortet, hvoraf det fremgår, at kun meget små arealer er inddiget i 17- og 1800 tallet. Dog viser det sig, at selv i slutningen af det 18. århundrede, hvor der allerede var

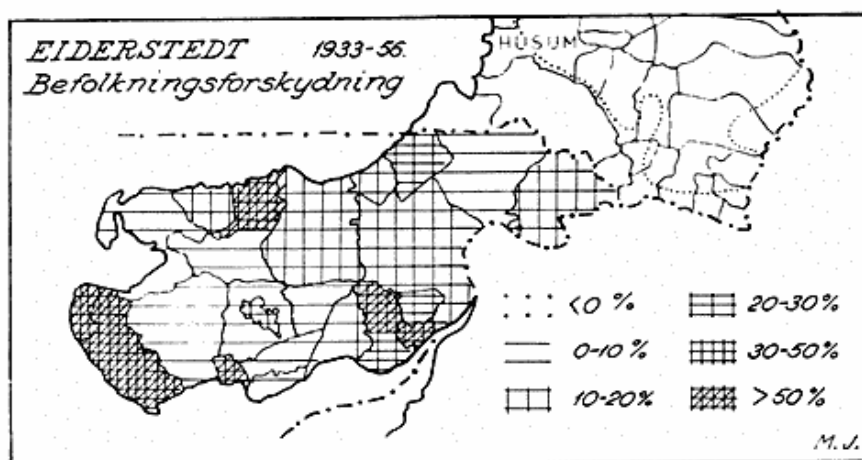

Fig. 8. Befolkningsforskydning på Eiderstedt i perioden 1933—56.

Fig. 8. Bevölkerungsveränderung auf Eiderstedt 1933—56.

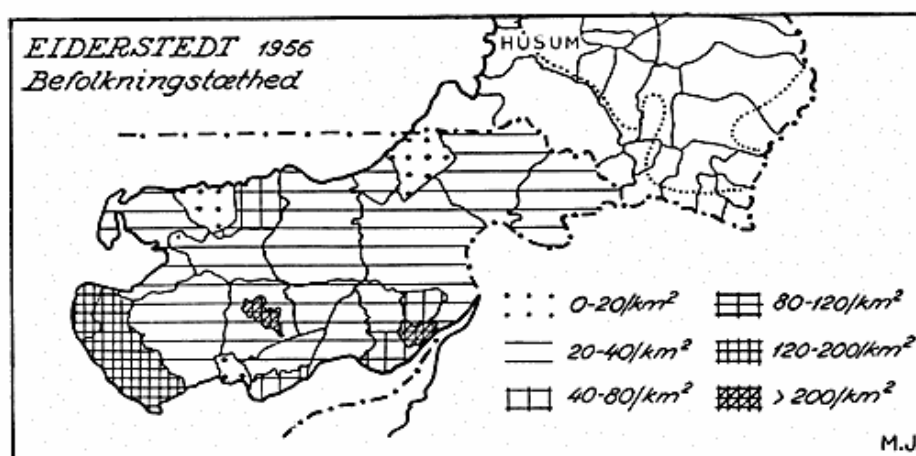

Fig. 9. Befolkningstæthed på Eiderstedt i 1956.

Fig. 9. Bevölkerungsdichte auf Eiderstedt 1956.

et vældigt opdræt af stude til det hamburgske marked, var kun $\frac{1}{3}$ af arealet permanent græsland, hvortil så kom $\frac{1}{3}$ græs i omdrift og $\frac{1}{3}$ kornland. I dag er kun 6—7% af det udnyttelige areal opdyrket.

I midten af det 19. årh. lægges der meget stor vægt på den rene kvægproduktion. På grund af den voksende industrialisering i England er der her stor efterspørgsel efter slagtekvæg, og Eiderstedt oplever nu atter højkonjunktur som følge af den store kvægeksport over Tønning til England. Det engelske marked mistes allerede i slutningen af det 19. årh., hvilket dog ikke får så stor betydning for Eiderstedt, da fedtkvæget nu let kan afsættes til de opvoksende industriegne i Rhinlandet.

Indførelsen af den dominerende græsning i marsken har forår-

saget, at landbefolkningstallet er stagneret eller endog sunket, da behovet for arbejdskraft er dalet ved indførelsen af monokulturen. Som følge af at marskbønderne flytter til byerne på geestranden, er en række gårde blevet nedlagt i denne tid (omkr. 1850). En del af de ubeboede verfter, der i dag findes på Eiderstedt, kan være levn fra denne tid. At der her ikke er tale om verfter, hvor kvæget kunne søge op i tilfælde af stormflod, kan ses af det forhold, at de ikke er placeret ude i marken, men ganske tæt op ad de andre gårde.

Det er dog ikke alene i marsken, man går over til dominerende græsbrug. Også mange steder på geesten er dette tilfældet. Det skyldes hovedsageligt adskillelsen fra Danmark i 1864, hvorved den store tilgang af jysk magerkvæg standsede. Geestbønderne så nu fordelene i selv at overtage opdrættet af magerkvæg, og der udvikledes endog to særlige magerkvægmarkeder, nemlig Leck i Sydtønder amt og Bredstedt i Husum amt.

I normale afsætningsperioder er det eiderstedske græsbrug meget værdifuldt på grund af den godt indarbejdede forbindelse til kvægmarkederne, i første række Husum, og Eiderstedt er stadig Tysklands største samlede kvægområde.

Men monokulturen har en svag side. I en kriseperiode er der ingen andre sider af landbruget, der kan yde kompensation. Dette forhold kommer tydeligt frem efter 1. verdenskrig, (jvnf. kurven, fig. 3), hvor muligheden for afsætning af fedtkvæg forringes. Bønderne kan kun sælge med svære tab og har derfor ikke penge til indkøb af nyt magerkvæg fra geestområderne. Mange gårde bliver solgt, og en række storgårde nedrives, tilsyneladende uden at give plads til mindre brug. Formentlig har ejendomsforholdene været så komplicerede, storbrugets jorder har været stærkt spredt, så en udstykning af denne grund har været vanskelig. Enkelte af de store gårde blev forpagtet, idet ejeren selv drev gården videre som forpagter, således som det er tilfældet med Roter Hauberg, der er overtaget af Husum by. En omlægning af landbruget til f. eks. dyrkning af grøntsager som i Ditmarsken synes at være vanskelig, måske netop for de store gårde, specielt Hauberg, hindrer en rentabel drift, bl. a. på grund af dyr vedligeholdelse.

Betragter man kurven indb./km² over udviklingen i Eiderstedt amt, ser man en ringe stigning i perioden fra 1933—39. Den samlede folkemængde stiger fra 14.381 i 1933 til 15.165 i 1939, altså en stigning på ca. 800. Eiderstedt viser sig således at være et område i stagnation (jvnf. fig. 5).

En nærmere undersøgelse af forholdene viser, at største delen af

tilvæksten er knyttet til byer og bymæssig bebyggelse, således har St. Peter en stigning på ca. 100 indb., Garding ca. 150 og Tønning ca. 500, medens landdistrikterne viser stilstand eller tilbagegang. Her findes dog ganske enkelte undtagelser, først og fremmest Osterhever Gemeinde (fig. 4), der i tiden 1933—39 vokser fra 250 til 319 indb. En stigning, om end ringe, ses også i Ülvesbüll og Augustenkoog. For sidstnævnte er fremgangen åbenbart kun midlertidig; thi folketallet fra 1956 er mindre end i 1939. Forklaringen på stigningen fra 1933—39 står formentlig i forbindelse med forskellige landvindingsarbejder. Fremgangen i de to andre områder hænger sikkert sammen med en kolonisering af de nye kog, Norderhever Koog fra 1936 og Ülvesbüller Koog fra 1934—35, samt fortsættelse af landvindingsarbejderne her.

Befolkningstæthedskortene (fig. 6) fra 1933 og 1939 viser, at de ældre kogsområder hovedsagelig har en tæthed på 20—40 indb./km², der må skyldes overvægten af store brug. Tallet ligger således under de gamle kogsområder Nordstrand og Pellworm med de små brug.

Ringetæthed, mindre end 20 indb./km², findes i de nyere kogsområder Augustenkoog, Norder-Friedrichskoog og Grothusenkoog, alle fra det 17. årh. Den ringetæthed i disse Gemeinder kan have flere forklaringer. Det er tænkeligt, at store sommerkog (uden bebyggelse) og forlands- samt vadearealer regnes ind under Gemeindearealet, hvilket naturligvis får stor betydning for vurderingen af områdets befolkningstæthed.*) En anden forklaring på den ringetæthed kan være, at jorden ejes af folk, der bor i andre kog, og endelig kan jorden høre under ganske få ejere. Dette sidste er muligvis forklaring på, at Grothusenkoog i 1956 har en folkemængde, der er ca. 3 gange så stor som i 1939, thi den schleswig-holsteinske provins vil her være i stand til at foretage den for flygtningene nødv. udstykning, hvad der kan være langt vanskeligere i kog, der ejes af mange.

Tætheden på mere end 40 indb./km² er meget lidt repræsenteret. Det drejer sig foruden om bysognene Tønning og Garding samt badecentret St. Peter-Ording om Vollerwick Gemeinde, hvor den usædvanlige tæthed beror på en betydelig overvægt af småbrug.

Et befolkningsbillede af Eiderstedt i dag er ikke alene resultatet af en naturlig, en geografisk udvikling. Billedet er sløret af befolk-

*) Fra Tønder amt kendes flere tilfælde, hvor dette spiller en afgørende rolle for bedømmelsen af tætheden i sognet. Som eksempel kan her peges på Brøns sogn. Sognets areal opgives til 49 km². Af disse er ca. 11 km² ubeboeligt forland og vade. Medregnes disse arealer i tæthedsberegningen, får Brøns sogn tætheden 17 indb./km². I modsat fald bliver tætheden 23 indb./km². Med de her benyttede intervaller ville dette betyde en forskydning til en anden tæthedsgruppe.

ningstilskuddet fra flygtningestrømmen som følge af den anden verdenskrig. De evakuerede fra Vesttysklands industriegne indledte allerede inden krigsafslutningen befolkningsbølgen, som efter krigen blev voldsomt forøget med de egentlige flygtninge, der hovedsagelig kom fra Østpreussen, Danzig og det tidligere Polen samt Pommern.

Schleswig-Holstein blev flygtningeland nr. 1. Hele området havde i 1950 2.594.000 indb. mod 1.589.000 indb. i 1939. Dette vil igen sige, at befolkningstætheden steg fra 102 indb./km² til 166.

Eiderstedt modtager efter krigen sin rigelige andel af flygtningestrømmen. Folketallet bliver næsten fordoblet:

<u>1939</u>	<u>1946</u>	<u>1956</u>
15.165 indb.	29.700 indb.	19.864 indb.

Ingen Gemeinder går fri (fig. 7), og dog viser det sig, at befolkningsbilledet i dag har stor lighed med førkrigstidens.

Af en tilvækst i perioden 1939—56 på ca. 4.700 indb. går 1.320 til Tönning og nærmeste omegn, hvor der opstår en række forstæder. St. Peter-Ording tager ca. 1.900 og Gardingområdet ca. 300. Af de resterende 1.200 går langt de fleste til de nyindvundne områder i Ülvesbüll og Osterhever, samt i den »tomme« Grothusenkoog. Det gælder derimod ikke Tümmelauer Koog, der åbenbart har været fuldt udbygget allerede i 1939. De øvrige landdistrikter vokser højst med 20%. Der var her mulighed for at skaffe husrum i de store gårde; men her var på længere sigt ingen arbejdsmuligheder (fig. 8).

Her som i de andre nordfrisiske kystområder viser det sig, at tilvandrersstrømmen kun får større varige følger for badestederne, byerne samt i de nye kog (sml. fig. 6 og 9).

Når Eiderstedt dog kunne gå mere upåvirket ud af denne periode, end det er tilfældet med det øvrige Nordfriesland, skyldes det bl. a., at dette marskland for at kunne iværksætte en kolonisation på grundlag af flygtningene nødvendigvis måtte foretage betydelige omlægninger af økonomisk og ejendomsmæssig art, hvad der slet ikke kunne komme på tale i denne stagnerende landsdel. At der virkelig her er tale om et område i stagnation kan ses af det forhold, at befolkningstilvæksten i perioden 1933—56 udgør ca. 6%, når den kun beregnes på grundlag af tallene for »einheimische« (= hjemmehørende og evakuerede).

Det er i denne forbindelse værd at bemærke, at den naturlige befolkningsudvikling i Eiderstedt således ligger under den naturlige udvikling i Tønder amt, hvor befolkningstilvæksten for perioden 1935—55 er over 9%.

ZUSAMMENFASSUNG

Eiderstedt — Ein Gebiet im Stillstand

Die 339 km² grosse Halbinsel Eiderstedt umfasst das südlichste Amt der deutschen Marsch-Geestlandschaft Nordfriesland. Eiderstedt bestand ursprünglich aus einer Reihe von Inseln — Halligen — und hochgelegenen Wattengebieten. Der Boden besteht zum grössten Teil aus Marsch. Abgesehen von den jüngeren Kögen und den Vorlandsflächen ist dieselbe überwiegend feinkörnig, lehmig. Ausserdem befinden sich bei Tating und Garding sowie um St. Peter Ording herum einige niedrige Sandrücken und Dünengebiete.

Anfangs siedelten sich die Menschen auf den hochgelegenen Partien an, die Schutz gegen das Meer bieten konnten. Es handelt sich hier hauptsächlich um die vorerwähnten Sandrücken, die etwa 4 Mtr. über N. N. liegen. Erst mit der friesischen Einwanderung wird auch die Marsch bebaut. Die Kenntnisse der Friesen vom Warfbau ermöglichte es ihnen die Marsch effektiv auszunutzen. In der Warfperiode war es jedoch nur möglich Weidenwirtschaft zu betreiben, was gleichbedeutend damit war, dass nur die höher gelegenen Teile der Marsch, d.h. die eigentliche Strandweiden- oder Vorlandsmarsch verwendbar war, die ja bis zu etwa 1. Mtr. über Mittelhochwasserlinie aufgebaut werden kann. — Mit dem Deichbau erfolgt hierin eine Änderung.

Et kann nicht mit Sicherheit gesagt werden, wann mit dem Deichbau begonnen wurde; aber in der Zeit um 1000–1200 herum gab es bereits verschiedene Köge im Gebiet der Sandrücken und westlich von Friedrichstadt. — Trotz der grossen Sturmfluten im Mittelalter ging der Deichbau ruhig weiter, so dass Eiderstedt beim Übergang zum 18. Jahrhundert fast genau so aussah wie heute.

Abgesehen von den Badeorten und der Hafenstadt Tönning ist die städtische Bebauung hauptsächlich mit den Sandrücken verknüpft (Tating und Garding). In dem übrigen Eiderstedt ist eine Mischung von Warf- und Deichlinienbebauung allgemein. Häufig sieht man auch eine verstreut liegende Warfbebauung mit Grosshöfen des Haubergtyps. Die neuesten Köge zeigen die charakteristische Bebauung von verstreut liegenden Höfen an dem im voraus geplanten Weg entlang.

Eiderstedt ist heute ein üppiges Weidenland. Nur 6–7% der ausnutzbaren Fläche ist angebaut. Diese Weidenwirtschaft war früher nicht annähernd so verbreitet. Aus dem nachstehenden wird hervorgehen, dass es nicht die naturgeographischen Faktoren sind, wie z. Bsp. schwerer, tief-liegender Marschboden mit schlechten Entwässerungsmöglichkeiten, die die Einführung der sehr einseitigen Landwirtschaft erforderlich gemacht haben. — Nach dem Jahr 1500 erfolgte eine Umlegung der Weidenwirtschaft der Warfzeit zur gemischten Landwirtschaft. Noch im 18. Jahrhundert war die Landwirtschaft vielseitig. Eiderstedt war ein wichtiger Exporteur von Getreide, Butter, Käse und Vieh hauptsächlich nach England und Holland. Ab Ende des 18. Jahrhunderts steigt die Nachfrage nach Schlachtvieh. Anfangs züchtigte man in grösserem Umfang Ochsen für das hamburger Absatzgebiet. In der Mitte des 19. Jahrhunderts besteht infolge der zunehmenden Industrialisierung grosse Nachfrage nach Schlachtvieh aus England, und da dieser Markt am Ende des 19. Jahr-

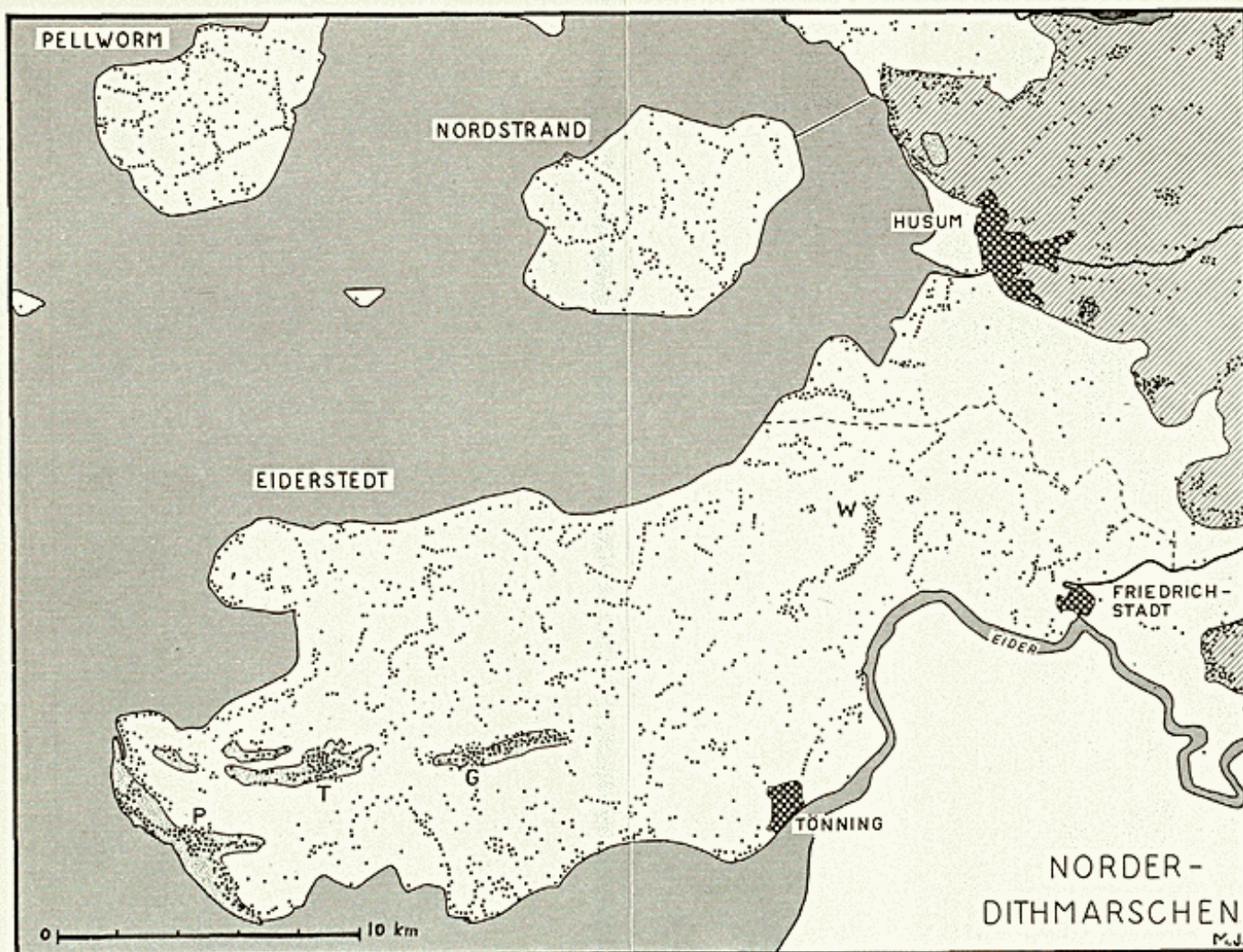
hunderts verloren geht, kann Fettvieh jetzt leicht in den anwachsenden Industriegebieten im Rheinland abgesetzt werden. Die Einführung von überwiegend Gräsereien, hervorgerufen durch handelsgeographische Faktoren, hat zur Folge gehabt, dass die Landbevölkerungszahl stagniert oder sogar zurückgegangen ist, da der Bedarf an Arbeitskraft gefallen ist. Diese Monokultur hat eine schwache Seite. In normalen Absatzperioden ist die Weidenwirtschaft Eiderstedts sehr wertvoll; in einer Notstandszeit aber gibt es keine andere Seite der Landwirtschaft, die Kompensation bieten könnte. – Dies macht sich deutlich nach dem ersten Weltkrieg bemerkbar. In dieser Zeit geht die Möglichkeit für den Absatz von Fettvieh zurück. Die Bauern können nur mit schweren Verlusten verkaufen und haben folgedessen nicht die Mittel zum Einkauf von neuem Magervieh in der Geest. – Eine Umlegung der Landwirtschaft scheint schwierig zu sein, vielleicht weil die grossen Höfe, besonders die Hauberge, einen rentablen Betrieb infolge der teuren Instandhaltung nicht zulassen.

Die Kurve Einw./km² zeigt eine geringe Bevölkerungssteigerung in der Periode 1933–1939. – Es zeigt sich, dass Eiderstedt ein Gebiet im Stillstand ist. – Der grösste Teil der Zunahme ist mit Städten und städtischer Bebauung verknüpft, während die Landbezirke mit wenigen Ausnahmen Stillstand und Rückgang zeigen. Die älteren Kooggebiete haben 1933 und 1939 eine Bevölkerungsdichte von 20–40 Einw./km², während die neuen Köge weniger als 20 Einw./km² haben. Dichtigkeiten von mehr als 40 Einw./km² sieht man hauptsächlich in Stadtgemeinden und Badezentren. Eiderstedt erhält nach dem Kriege reichlichen Anteil an dem Strom der Flüchtlinge. Die Einwohnerzahl verdoppelt sich fast.

1939	1946	1956
15.165	29.700	19.864

Keine Gemeinde bleibt verschont, und doch zeigt es sich, dass das Bevölkerungsbild heute grosse Ähnlichkeit mit dem der Vorkriegszeit hat. Hier wie in den anderen nordfriesischen Küstengebieten zeigt es sich, dass der Strom der Zuwanderer nur grössere dauernde Folgen für Badeorte, Städte und neue Köge hat.

Eiderstedt ist ziemlich unbeeinflusst aus dieser Periode hervorgegangen, was u.a. darauf zurückzuführen ist, dass in diesem Marschland, um auf Grund der Flüchtlinge eine Kolonisation durchführen zu können, bedeutende Umlegung von ökonomischer und betriebswirtschaftlicher Art vorgenommen werden müsste, was in dem stagnierenden Landesteil nicht in Frage kam. Dass wirklich von einem Gebiet in Stagnation die Rede ist, ist aus der Tatsache ersichtlich, dass die Bevölkerungszunahme von Einheimischen in der Zeit von 1933 bis 1956 etwa 6% beträgt (im Amt Tondern gut 9%).

Eiderstedt. Landskab og bebyggelse. Marsken er hvid, geesten skraveret, sandrygge og klitområder svagt prikket. Den ternede signatur angiver byer. Den øvrige bebyggelse er angivet ved prikker, en prik for hvert hus. Den stiplede linie er amtsgrænsen.

Eiderstedt. Landschaft und Siedlung. Die Marsch ist weiss, die Geest schraffiert, Sandrücken und Dünengebiete schwach getüpfelt. Die gewürfelte Signatur markiert Ställe. Die übrige Bebauung ist durch Punkte angegeben, jedes Haus ein Punkt. Die strichpunktierte Linie ist die Amtsgrenze.

LITTERATUR

- Fischer, O.:* Landgewinnung und Landerhaltung in Schleswig-Holstein. Bd. 3. Eiderstedt. 1956.
- Isbary, G.:* Nordfriesland und seine Planungsprobleme. Tijdschrift Van Het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap. Deel LXXIV, No. 1, 1957. Leiden.
- Jakobsen, B.:* The Tidal Area in South-Western Jutland and the Process of the Salt Marsh Formation. Geogr. Tidsskr. Bd. 53. 1954.
- Riese, G.:* Märkte und Stadtentwicklung am nordfriesischen Geestrand. Schr. d. Geographischen Instituts der Universität Kiel. Bd. X, H. 4, 1940.
- Schwind, M.:* Bevölkerungsdichte und Bevölkerungsverteilung in Schleswig 1800–1950. Berichte zur Deutschen Landeskunde. Bd. 13. H. 1, 1954.
-